

ГРОМАДЯНСЬКІ ПРАВА ОСОБИ В ПРАВОВІЙ ДЕМОКРАТИЧНІЙ ДЕРЖАВІ: ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ НАЦІОНАЛЬНИХ ТА МІЖНАРОДНИХ НОРМАТИВНО-ПРАВОВИХ АКТІВ

*А. Ю. Стржан,
здобувач, Київський національний університет
внутрішніх справ*

Основною метою даної статті є здійснення порівняльного аналізу, висвітлення та офіційного закріплення громадянських прав особи в національних (українських) та міжнародних нормативно-правових актах, а також визначення місця, значення і ролі даної категорії прав в системі непорушного і невід'ємного комплексу прав, свобод та законних інтересів людини і громадянина.

У статті доведено, що на сьогодні громадянські права людини утворюють підвалини, основи сучасної розвинутої демократичної правової держави та ідеалу громадянського суспільства.

Громадянські права особи — це її пріоритетні права, які не надаються, а визнаються за особою. Саме тому вони є невідчужуваними та невід'ємними, тобто належать кожній людині від природи: іншими словами, в силу того, що вона народилася людською істотою. Даний вид прав особи має різні назви, зокрема, особисті, фізичні права, при цьому їх особливе значення пояснюється тим, що вони безпосередньо пов'язані із самою сутністю людини. Вони надзвичайно важливі, оскільки саме громадянські права виступають непорушною основою всіх інших видів прав людини.

Систему громадянських прав і свобод особи складають наступні види прав: право на життя, право на повагу честі і гідності, право на свободу і особисту недоторканність, право на недоторканність житла, на таємницю листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції, право на невтручання в особисте і сімейне життя, право на свободу пересування, вільний вибір місця проживання, право на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань, право на свободу світогляду і віросповідання.

До основних національних нормативно-правових актів, що закріплюють принцип захисту та охорони громадянських прав і свобод особи в нашій державі, належать наступні: Конституція України, прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28.06.1996 р., із змінами і доповненнями, внесеними Законом України від 08.12.2004 р. № 2222-IV (статті 3, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 35); Декларація про державний суверенітет України, прийнята Верховною Радою Української РСР

16.07.1990 р. № 55-XII; Цивільний кодекс України, прийнятий Верховною Радою України від 16.01.2003 р. № 435-IV; Сімейний кодекс України, прийнятий Верховною Радою 10.01.2002 р. № 2947-III; Житловий кодекс Української РСР від 30.06.1983 р. № 5464-X; Кримінальний кодекс України, прийнятий Верховною Радою України від 05.04.2001 р. № 2341-III; Декларація прав національностей України від 01.11.1991 р. № 1771-XII; Закон України "Про трансплантацію органів та інших анатомічних матеріалів людини" від 16.07.1999 р. № 1007-XIV; Закон України "Про громадянство" від 18.01.2001 р. № 2235-III; Закон України "Про свободу пересування та вільний вибір місця проживання в Україні" від 11.12.2003 р. № 1382-IV; Закон України "Про порядок виїзду з України і в'їзду в Україну громадян України" від 21.01.1994 р. № 3857-XII; Закон України "Про біженців" від 21.06.2001 р. № 2557-III; Закон України "Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства" від 04.02.1994 р. № 3929-XII; Закон України "Про військовий обов'язок і військову службу" від 25.03.1992 р. № 2232-XI; Закон України "Про альтернативну (невійськову) службу" від 12.12.1991 р. № 1975-XI; Закон України "Основи законодавства України про охорону здоров'я" № 2801-XII від 19.11.1992 р.; Закон України "Про пожежну безпеку" від 17.12.1993 р. № 3745-XII; Закон України "Про інформацію" від 02.10.1992 р. № 2657-XII; Закон України "Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні" від 16.11.1992 р. № 2782-XII; Закон України "Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини" від

23.12.1997 р. № 776/97-ВР; Закон України "Про свободу совісті та релігійні організації" від 23.04.1991 р. № 987-XII; Указ Президента України "Про Програму інтеграції України до Європейського Союзу" від 14.09.2000 р. № 1072/2000; Указ Президента України "Про стратегію інтеграції України до Європейського Союзу" від 11.06.1998 р. № 615/98; Постанова Верховної Ради України "Про засади державної політики України в галузі прав людини" від 17.06.1999 р. № 757-XIV; Постанова Кабінету Міністрів України "Деякі питання реалізації Закону України "Про трансплантацію органів та інших анатомічних матеріалів людини" від 24.04.2000 р. № 695; Постанова Пленуму Верховного Суду України "Про застосування законодавства, що передбачає державний захист суддів, працівників суду і правоохоронних органів та осіб, які беруть участь у судочинстві" від 18.06.1999 р. № 10; Постанова Пленуму Верховного Суду України "Про посилення судового захисту прав та свобод людини і громадянина" від 30.05.1997 р. № 7; Конвенція СНД про права та основні свободи людини від 26.05.1995 р., Конвенція СНД про забезпечення прав осіб, що належать до національних меншин від 21.10.1994 р. та ін.

Конституція України як найвищий законодавчо-правовий акт нашої держави містить ряд статей, які визначають та закріплюють принцип гарантування та охорони громадянських прав і свобод особи, зокрема: стаття 3 закріпила один з основоположних принципів побудови сучасної демократичної правової держави, відповідно до якої права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави; стаття 27 гарантує невід'ємне право кожної людини на життя; стаття 28 — право людини і громадянина на повагу своєї честі і гідності; стаття 29 — право на свободу та особисту недоторканність свого житла; стаття 31 — право на таємницю листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції; стаття 32 — право на невтручання в особисте і сімейне життя особи; стаття 33 гарантує кожній особі свободу пересування, вільний вибір місця проживання, право вільно залишати територію України; стаття 34 — право на свободу думки і слова, вільне вираження своїх поглядів і переконань; стаття 35 — право на свободу світогляду і віросповідання.

На теренах нашої держави, ще до прийняття Основного Закону принцип захисту і охорони особистих прав і свобод особи закріпила Декларація про державний суверенітет України, в п. IV якої зазначено, що "Всім громадянам Української РСР гарантуються права і свободи, які передбачені Конституцією і нормами міжнародного права". Також положеннями даного нормативного акту закріплені принцип заборони дискримінації прав і свобод особи взагалі.

Наступним важливим нормативно-правовим актом в сфері захисту і охорони громадянських прав і свобод особи є Цивільний кодекс України, Книга II якого присвячена висвітленню питань особистих немайнових прав фізичної особи. Особисті немайнові права фізичної особи — це суб'єктивні цивільні права громадян, які виражають не потенційну, а реальну можливість особи бути її носієм.

Відповідно до статті 269 Кодексу особисті немайнові права належать кожній фізичній особі від народження або за законом, якими вона володіє довічно. Положення статті 270 Кодексу подають вичерпний перелік видів особистих немайнових прав фізичної особи, до яких належать: право на життя, право на охорону здоров'я, право на безпечне для життя і здоров'я довкілля, право на свободу та особисту недоторканність, право на недоторканність особистого і сімейного життя, право на повагу до гідності та честі, право на таємницю листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції, право на недоторканність житла, право на вільний вибір місця проживання та на свободу пересування, право на свободу літературної, художньої, наукової і технічної творчості. Стаття 271 Кодексу подає визначення змісту особистого немайнового права, який становить можливість фізичної особи вільно, на власний розсуд визначати свою поведінку у сфері свого приватного життя.

Глава 21 Книги II Цивільного кодексу України подає перелік видів особистих немайнових прав, що забезпечують природне існування фізичної особи, до яких належать наступні: право на життя (ст. 281); право на усунення небезпеки, яка загрожувє життю та здоров'ю (ст. 282); право на охорону здоров'я (ст. 283); право на медичну допомогу (ст. 284); право на інформацію про стан свого здоров'я (ст. 285); право на таємницю про стан здоров'я (ст. 286); право фізичної особи, яка перебуває на стаціонарному лікуванні у закладі охорони здоров'я (ст. 287); право на свободу (ст. 288); право на особисту недоторканність (ст. 289); право на донорство (ст. 290); право на сім'ю (ст. 291); право на опіку або піклування (ст. 292); право на безпечне для життя і здоров'я довкілля (ст. 293).

Глава 22 Книги II Цивільного кодексу України визначає види особистих немайнових прав, що забезпечують соціальне буття фізичної особи, а саме: право на ім'я (ст. 294); право на зміну імені (ст. 295); право на використання імені (ст. 296); право на повагу до гідності та честі (ст. 297); право на недоторканність ділової репутації (ст. 299); право на індивідуальність (ст. 300); право на особисте життя та його таємницю (ст. 301); право на інформацію (ст. 302); право на особисті папери (ст. 303); право на ознайомлення з особистими паперами, які передані до фонду бібліотек або архівів (ст. 305); право на таємницю кореспонденції (ст. 306); право на свободу літературної, художньої, наукової і технічної творчості (ст. 309); право на місце проживання (ст. 310); право на недоторканність житла (ст. 311); право на вибір роду занять (ст. 312); право на свободу пересування (ст. 313); право на свободу об'єднання (ст. 314); право на мирні зібрання (ст. 315).

Сімейний кодекс України є основним законодавчим актом в сфері регулювання сімейних відносин і особливо гарантування та охорони права кожної людини на невтручання в її особисте і сімейне життя.

Кримінальний кодекс України своїм завданням має правове забезпечення охорони прав і свобод людини і громадянина взагалі та містить ряд статей, положення яких спрямовані на захист і охорону особистих (громадянських) прав людини від злочинних посягань: розділ II Кодексу передбачає кримінальну відповідальність за

злочини проти життя та здоров'я особи; розділ III — за злочини проти волі, честі та гідності особи як невід'ємних прав людини; розділ IV — за злочини проти статеві свободи та статевої недоторканності особи; розділ V — за злочини проти виборчих, трудових та інших особистих прав і свобод людини і громадянина.

Поточна ситуація довкола захисту громадянських прав кожної людини в нашій державі викладена в Указі Президента України "Про Програму інтеграції України до Європейського Союзу" (п. 4.1 розділу 4), положення якого визначають напрями вдосконалення законодавства України у сфері забезпечення громадянських прав з метою виявлення розбіжностей між внутрішнім законодавством та нормами європейської спільноти, розроблення нових нормативних актів, адаптованих до європейського законодавства.

Указ Президента України "Про стратегію інтеграції України до Європейського Союзу" говорить, що дана стратегія визначає основні пріоритети діяльності органів виконавчої влади, які мають створити передумови для набуття Україною повноправного членства в Європейському Союзі. В свою чергу адаптація законодавства України до законодавства європейської спільноти полягає у зближенні із сучасною європейською системою права, що забезпечить розвиток політичної, підприємницької, соціальної, культурної активності громадян України, економічний розвиток держави у рамках ЄС і допоможе зростанню добробуту громадян, приведенню його до європейського рівня. Всі ці кроки сприятимуть гарантуванню та забезпеченню в нашій державі всього комплексу невід'ємних та непорушних особистих прав і свобод людини і громадянина.

Постанова Верховної Ради України "Про засади державної політики України в галузі прав людини" визначає перелік принципів державної політики в галузі прав людини, до яких відносяться наступні: визнання прав і основних свобод людини і громадянина такими, що дані людині від народження і є невід'ємними; забезпечення верховенства прав і основних свобод людини у відносинах з державою; забезпечення рівності всіх людей перед законом і судом; визнання верховенства права, за яким проголошено і реалізація прав і основних свобод людини і громадянина засновано лише на законі; недопущення звуження змісту та обсягу проголошених Конституцією України прав і основних свобод людини і громадянина; визнання презумпції особисті свободи людини відповідно до принципу, згідно з яким дозволено все, крім того, що прямо забороняється законом; визнання обмеженості свободи держави, її органів і посадових осіб відповідно до принципу, згідно з яким дозволено лише те, що прямо передбачається законом.

Держави, які підписали Конвенцію СНД про права та основні свободи людини, відповідно до положень статті 1 беруть на себе зобов'язання забезпечити кожній людині, що перебуває під їхньою юрисдикцією, права й свободи, викладені в даній Конвенції. Так, в статті 3 зазначено, що ніхто не повинен піддаватися катуванням або жорстокому, нелюдському або принижуючому його гідність поведженню або покаран-

ню; положення статті 4 закріпили заборону рабства та примусової або обов'язкової праці.

Далі проведемо аналіз міжнародних нормативно-правових актів, що висвітлюють питання довкола закріплення особистих прав і свобод людини і громадянина. До таких законодавчих актів відносяться наступні: Загальна декларація прав людини, прийнята Генеральною Асамблеєю ООН (далі — ГА ООН) 10.12.1948 р.; Європейська конвенція про захист прав людини і основоположних свобод, прийнята Радою Європи 04.11.1950 р. та Протоколи до неї №№ 1, 2, 4, 7, 12, 13; Міжнародний пакт про громадянські та політичні права, затверджений резолюцією ГА ООН 2200 (XXI) від 16.12.1966 р., та Перший і Другий Факультативні протоколи до нього; Декларація про ліквідацію всіх форм нетерпимості та дискримінації на основі релігії або переконань, прийнята резолюцією ГА ООН № 36/55 від 25.11.1981 р.; Конвенція проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання, прийнята ООН 10.12.1984 р.; Декларація соціального прогресу та розвитку, прийнята резолюцією ГА ООН 2542 (XXIV) 11.12.1969 р.; Європейська конвенція про запобігання тортурам та нелюдському або такому, що принижує гідність, поведженню чи покаранню, прийнята Радою Європи 26.11.1987 р., та Протоколи № 1 і № 2 від 04.11.1993 р. до неї; Конвенція щодо рабства, прийнята ООН 25.09.1926 р. (із змінами від 07.12.1953 р.); Додаткова Конвенція про скасування рабства, работоргівлі та інститутів і звичаїв, схожих з рабством, прийнята ООН 07.09.1956 р.; Резолюція ГА ООН "Права людини та тероризм" 58/174 від 22.12.2003 р.; Резолюція ГА ООН 2858 (XXVI) від 20.12.1971 р. "Права людини під час відправлення правосуддя"; Конвенція про боротьбу з торгівлею людьми та експлуатацією prostitucії третіми особами, ухвалена резолюцією ГА ООН 317 (IV) від 21.03.1949 р.; Хартія європейської безпеки, прийнята главами держав та урядів держав-учасниць ОБСЄ 19.11.1999 р.; Конвенція № 164 про захист прав та гідності людини у зв'язку з використанням досягнень біології та медицини (Конвенція про права людини та біомедицину), прийнята Радою Європи 04.04.1997 р., та Додатковий Протокол № 168 від 12.01.1998 р. до неї; Європейська конвенція про незастосування строку давності до злочинів проти людства та військових злочинів, прийнята Радою Європи 25.01.1974 р.; Декларація прав дитини, прийнята резолюцією ГА ООН № 1386 (XIV) від 20.11.1959 р.; Конвенція про права дитини, прийнята ООН 20.11.1989 р.; Європейська конвенція про громадянство, прийнята Радою Європи 06.11.1997 р.; Конвенція про статус біженців, прийнята ООН 28.07.1951 р.; Конвенція про статус апатридів, прийнята Конференцією повноважних представників ООН 28.09.1954 р.; Мінімальні стандартні правила поведження з в'язнями, схвалені резолюцією Економічної і Соціальної Ради ООН № 1984/47 від 25.05.1984 р.; Конвенція про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок, прийнята ООН 18.12.1979 р.; Підсумкова декларація Варшавського саміту (16—17 травня 2005 р.); Женевська конвенція про поліпшення участі поранених, хворих та осіб, що зазнали аварії на кораблі, із складу морських збройних сил від 12.08.1949 р.; Женевська конвенція про

захист цивільного населення під час війни від 12.08.1949 р.; Женевська конвенція про поводження з військовополоненими від 12.08.1949 р.; Мексиканська декларація про рівність жінок та їх вклад в розвиток і мир, прийнята на всесвітній конференції в рамках Міжнародного року жінки 15 червня — 2 липня 1975 р.; Документ Копенгагенської наради Конференції по людському виміру ОБСЄ від 29.06.1990 р.; Хартія спільноти про основні соціальні права трудящих, прийнята Радою Європи 09.12.1989 р., та ін.

Із всього масиву міжнародної законодавчої бази з питань захисту і охорони особистих прав і свобод людини можна виділити найголовніші, основоположні нормативно-правові документи, які проголошують широке коло громадянських прав людини та подають вичерпний перелік дієвих методів, шляхів та засобів гарантування та дотримання принципу охорони прав і свобод особи. До таких нормативних актів відносять Загальна декларація прав людини та Міжнародний пакт про громадянські та політичні права Генеральної Асамблеї ООН, а також Європейська конвенція про захист прав людини і основоположних свобод.

Загальна декларація прав людини гарантує та закріплює в своїх нормах широкий спектр особистих прав і свобод людини і громадянина, а саме: стаття 2 говорить про заборону дискримінації прав і свобод особи, незалежно від раси, кольору шкіри, статі, мови, релігії, політичних або інших переконань, національного, соціального чи стану; стаття 3 гарантує кожній людині право на життя; стаття 4 декларує положення, відповідно до яких ніхто не повинен утримуватися в рабстві або у підневільному стані, а це говорить про категоричну заборону рабства і работоргівлі в усіх формах; доповненням даного принципу є стаття 5, згідно з якою ніхто не повинен зазнавати тортур або жорстокого, нелюдського чи такого, що принижує людську гідність, ставлення чи покарання; стаття 12 закріплює заборону безпідставного втручання в особисте та сімейне життя будь-якої іншої людини, посягання на недоторканність її житла, таємницю кореспонденції або на честь і репутацію; стаття 13 закріплює право кожної особи на вільне пересування та обрання свого місця проживання в межах кожної держави; при цьому кожна людина має право залишати будь-яку країну та повертатися до неї; норми статей 18 і 19 гарантують кожній особі право на свободу думки, совісті, релігії та переконань, яке включає свободу змінювати, сповідувати свою релігію та дотримуватися своїх переконань.

В Преамбулі Міжнародного пакту про громадянські та політичні права зазначено, що визнання гідності, властивої всім членам людської сім'ї, та рівних і невід'ємних прав їх є основою свободи, справедливості і загального миру. Відповідно до статті 6 Пакту, право на життя є невід'ємним правом кожної людини, яке охороняється законом. Про закріплення права особи на повагу до її честі і гідності говорять положення статті 7, згідно з якими нікого не може бути піддано катуванню чи жорстокому, нелюдському або принижуючому його гідність поводженню чи покаранню. Доповненням до цієї норми є стаття 10, відповідно до якої всі особи,

позбавлені волі, мають право на гуманне поводження і поважання гідності, властивої людській особі. Стаття 8 Пакту, як і Загальна декларація прав людини, закріпила заборону в усіх формах рабства і работоргівлі, а також утримання в підневільному стані та примусового до примусової чи обов'язкової праці. Стаття 9 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права гарантує кожній людині право на свободу та особисту недоторканність; стаття 12 — право на вільне пересування і свобода вибору місця проживання; стаття 17 — право на невтручання в особисте і сімейне життя особи, на недоторканність житла та таємницю кореспонденції; стаття 18 — право на свободу думки, совісті та релігії; стаття 19 — право людини на безперешкодне дотримання та вільне вираження своїх поглядів.

Основоположні свободи людини, відповідно до положень Європейської конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, становлять підвалини справедливості та миру в усьому світі та найкращим чином забезпечуються завдяки дієвій політичній демократії, спільному розумінню і додержанню прав людини. Норми даної Конвенції гарантують дотримання та захист всіх громадянських прав особи, перелік яких міститься як в Загальній декларації прав людини, так і в Міжнародному пакті про громадянські та політичні права. Так, стаття 2 визнає за кожною особою невід'ємне право на життя, яке знаходиться під охороною закону; стаття 3 декларує заборону катування або нелюдського чи такого, що принижує гідність, поводження або покарання; стаття 4 — заборону рабства, перебування в підневільному стані та примусової праці; стаття 8 гарантує кожній людині право на свободу та особисту недоторканність та повагу до приватного і сімейного життя, житла та особистої кореспонденції; стаття 9 — право на свободу думки, совісті і релігії; стаття 10 — право особи на вільне вираження своїх поглядів.

Протокол № 13 до вказаної вище Конвенції стосується скасування смертної кари та наголошує, що право кожної людини на життя є основоположною (визначальною) цінністю в демократичному суспільстві.

Конвенція ООН щодо рабства та Додаткова Конвенція про скасування рабства, работоргівлі та інститутів і звичаїв, схожих з рабством, спрямовані на запобігання та припинення торгівлі невольниками, а також на повне скасування рабства у всіх його формах.

Право кожної людини на повагу до її честі і гідності гарантується нормами Конвенції ООН проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання та Європейської конвенції про запобігання тортурам та нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню яких захист позбавлених волі осіб від катувань чи нелюдського або такого, що принижує гідність, поводження чи покарання має бути посилений позасудовими засобами превентивного характеру. Це положення говорить про піклування однієї з уразливих категорій населення будь-якої держави — осіб, позбавлених волі.

Підсумкова декларація Варшавського саміту (16—17 травня 2005р.) відстоює право особи на повагу до її

гідності через засудження торгівлі людьми, яка підриває забезпечення прав людини та є образою гідності та цілісності людської особистості.

Додатковий протокол до Європейської Конвенції про захист прав людини та гідності людської істоти в зв'язку з використанням досягнень біології і медицини, стосується клонування людських істот та забороняє відповідно до статті 1 будь-яке втручання з метою створення людської істоти, генетично ідентичної іншій людській істоті (живій або померлій). Держави, які підписали даний Протокол, погоджуються з думкою, що інструментальний підхід до людської істоти в формі навмисного створення генетично ідентичних істот суперечить поглядам про гідність людини, та в силу цього представляють собою недоброякісне застосування досягнень біології та медицини.

Спеціальними міжнародними нормативно-правовими актами, норми яких спрямовані на закріплення принципу захисту та охорони прав і свобод дітей як найбільш соціально незахищеної категорії населення, є Декларація прав дитини Генеральної Асамблеї ООН та Конвенція ООН про права дитини. Відповідно до Принципу 9 Декларації, кожна дитина повинна бути захищена від всіх форм недбалого відношення, жорстокості та експлуатації; вона не повинна бути об'єктом торгівлі в будь-якій формі. Держави-учасниці Конвенції ООН про права дитини виступають за повагу та забезпечення всіх прав дитини без будь-якої дискримінації незалежно від раси, кольору шкіри, статі, мови, релігії, політичних або інших переконань, національного, етнічного або соціального походження, майнового стану, стану здоров'я і народження дитини, її батьків чи законних опікунів або яких-небудь інших обставин (ст. 2).

Спеціальним міжнародним нормативно-правовим актом в сфері захисту та охорони права особи на свободу думки, совісті, релігії і переконань є Декларація ООН про ліквідацію всіх форм нетерпимості та дискримінації на основі релігії або переконань, в преамбулі якої зазначено, що ігнорування та порушення прав людини та основних свобод, зокрема права на свободу думки, совісті, релігії або переконань будь-якого роду, є прямо чи побічно причиною війн та тяжких страждань людства; релігія або переконання є для кожного, хто їх дотримується, одним з елементів його розуміння життя, тому свободу релігії або переконань слід повністю дотримуватися та гарантувати.

Підсумовуючи вищевикладене, можна говорити про те, що проведений аналіз нормативно-правової бази з питань захисту громадянських прав людини свідчить про те, що на сьогоднішній час в нашій державі існує вагомий законотворчий доробок в цій сфері, який, на жаль, ще не підтверджений практичною реалізацією задекларованих положень в діяльності державних органів влади. На відміну від України, міжнародна спільнота в цьому питанні має більш вигідне положення, і тому не лише декларує принцип захисту та охорони особистих прав і свобод людини, а й робить значні практичні кроки на шляху реалізації визначених на законодавчому рівні правових положень.